

ИНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ТА ВИДОВИЩНИЙ ОТИУМ У ДАВНЬОМУ РИМІ

Проаналізовано й обгрунтовано ті умови, які спричинили функціонування дозвілля в античному Римі на двох рівнях — індивідуальному й колективному, інтелектуальному й видовищному.

Ключові слова: *культура, дозвілля, видовище, інтелектуальне дозвілля, колектив.*

Обоснованы и раскрыты те условия, которые повлекли функционирование досуга в античном Риме на двух уровнях — индивидуальном и коллективном, интеллектуальном и зрелищном.

Ключевые слова: *культура, досуг, зрелище, интеллектуальный досуг, коллектив.*

The article is sanctified to the analysis and ground of those terms that entailed functioning of leisure in ancient Rome on two levels — individual and collective, intellectual and spectacle.

Key words: *culture, leisure, spectacle, intellectual leisure, collective.*

У сучасному світі дозвілля є важливою складовою фізичного, морально-психологічного, інтелектуального й художньо-естетичного буття людини. Ідеалізація дозвілля в різних теоретичних і літературних рефлексіях засвідчує, що воно є одним із найважливіших життєтворчих сенсів не тільки індивідуальної, але й суспільної свідомості, її аксіологічної складової. Водночас, аксіологія дозвілля відображає особливості суспільних відносин, стану стратифікацію суспільства, розвиток його продуктивних сил, ідеологію, релігійні переконання й моральні норми. Надзвичайно важливим у цьому контексті є аналіз рушійних сил і джерел історико-культурного процесу, зокрема дозвілля як однієї з головних складових сучасної культури.

Реконструкція інтелектуального й видовищного дозвілля в античному Римі вможливить подолання надмірної описовості й емпіризм, доповнені прескриптивними міркуваннями, що характеризує вітчизняну культурологію дозвілля на сучасному етапі. Означена проблема почасти зумовлена браком аналітичних репрезентативних досліджень, зокрема теоретичного та історичного спрямувань. Одним із напрямів вирішення проблеми — історико-культурний, який дозволяє поєднати діахронічний і синхронічний підходи до дозвілля як полісемантичного культурного феномену.

Так, розкриття особливостей давньоримських дозвіллевих практик здійснено із використанням географічних описів Страбона, поезії Овідія, римської історії, викладеної в працях Веллея Патеркула, Тіта Лівія та Діона Кассія, епіграм Марціала, анналів Тацита, життєписів Светонія й Плутарха, в яких розкрито видову різноманітність масового дозвілля римлянина. Otium інтелектуальний і видовищний, як опозицію індивідуального й колективного дозвілля, відбито в поемах

Вергілія, поезіях Горація і листах Плінія Молодшого, творах Саллюстія, а протиставлення двох типів суспільної моралі — праці й задоволення — у численних законах про розкіш та Дигестах римського юриста Ульпініана. Дискусії про переваги дозвілля чи суспільної необхідності з поступовим перетворенням дозвіллевих практик на вияв вірнопідданості й обов'язковості, девальвацією духовних цінностей і зведенням дозвілля до стану неробства й байдикування проаналізовано за творами Тацита і листами Плінія Молодшого.

Проте проблема функціонування дозвілля в античному Римі не досліджена вченими, що негативно позначається на розвитку сучасної сфери дозвілля. Ідеться про наявну суперечність між об'єктивною необхідністю взаємодії античної й сучасної культур дозвілля та браком концептуальних наукових досліджень античного дозвілля, що дозволило б мобілізувати історико-культурний досвід епохи античного Риму для поліпшення сучасного дозвілля.

Мета статті — проаналізувати й обґрунтувати ті умови, які спричинили функціонування дозвілля в античному Римі на двох рівнях — індивідуальному й колективному, інтелектуальному й видовищному.

Питання співвідношення *vita activa* й *vita completativa* в житті римлянина не викликало жодних суперечок — активне життя визнавалося пріоритетним, корисним і гідним справжнього громадянина. Тому й ідеальне дозвілля — це передусім відпочинок від роботи або день ушанування богів. Таким змалював Вергілій дозвілля хлібороба:

Свята надходять. У траві розпростершись, у дружньому колі

Круг святкового вогню та заквітчаних чаш, закликає

Жертвою він і зливанням тебе, о Ленею; на в'язі

Ставить мету для пастуших списів, і засмалене тіло,

Звикле до вправ, оголяє пастух для сільських перегонів [1, с. 436].

Та якщо в V–IV ст. до н. е. аграрна основа римської общини була визначальною, то в III–II ст. до н. е. ситуація докорінно змінилася: унаслідок переможних війн Рим встановив контроль у всьому Середземномор'ї. Значне розширення інтелектуальних горизонтів молодого покоління римлян унаслідок війн на Сході та сприйняття грецької культури, яка не відповідала суворим звичаям маленької громади і політичним традиціям римської республіки, кардинально змінили систему цінностей. Експансія грецької культури руйнувала основи римської моралі, а трансформації в змісті «*otium*» змінили співвідношення між обов'язками та правами римлян. Утім, разом з усвідомленням римлянами свого індивідуального значення в суспільстві, поширювалися самолюбство, гедонізм, зманіженість, любов до розкошів. Як зазначає французький історик Ж.-Н. Робер, елліністичні запозичення мали подвійний ефект: з одного боку, вони назавжди змінили структуру римського суспільства,

з іншого — протиставили два типи суспільної моралі — працю й задоволення — дві протилежні моделі виховання й освіти [12].

Пристрасть римлян до різноманітних задоволень стримували численні постанови, спрямовані на збереження римських традицій. Зокрема, заборонялося споруджувати театри, оскільки вони негативно впливають на моральні норми римлян [6, с. 20]. Характерні особливості традиційної римської культури унаочнювалися численними законами про розкіш, яких протягом III ст. до н. е. — I ст. н. е. прийнято більше сорока, зокрема щодо обмеження витрат на проведення бенкетів: Закон Орхія (182 р. до н. е., визначав кількість бенкетуючих, щоб запобігти перетворенню бенкетів на політичні зібрання); Закон Фаннія (161 р. до н. е., врегулював кількість учасників застілля і його меню); Закон Дідія (143 р. до н. е., визначав штрафні санкції); Закон Емілія (115 р. до н. е., обмежував асортимент страв) тощо [5]. Однак усі вони виявилися неефективними.

Перехід від громадянських війн Республіки до принципату Августа змінив саму суть *otium*: з приватної, індивідуальної сфери життя в суспільно значиму, згідно з пропагандистською міфологією нової влади, дозволяв — всенародне благо, подароване миротворцем Августом римському народові. У програмній Першій еклозі Вергілія зазначено: «*O Meliboee, deus nobis haec otia fecit*» (1,6); у Горация — «*Otium divos rogat... Otium bello furiosa Thrace, otium Medi pharetra decori...*» (Ода 2, 16), де *otium* в українському перекладі означає «мир»: «О Мелібоеу! Мій бог послав мені втіху цю й радість» (I еклога, I, 6 переклад М. Зерова) або «Миру просить той, кого вітер буйний В гromі хвиль зустрів на Егейським морі, Скривши враз з очей провідні світила В скопищі хмарнім» (Ода 2, 16 переклад. А. Содомори).

Проте руйнація республіканських цінностей зумовила трансформацію традиційних видів дозволеної діяльності в масові видовища. Розглядати пристрасть народу до публічних розваг необхідно, зважаючи на релігійний світогляд римлянина, адже релігія оточувала його під час як війни, так і в мирний період; її законам підпорядковувалась душа і тіло, приватне й суспільне життя, свята й народні зібрання, трапези і судові справи. Релігійні ігри та святкування, головні в дозволевій діяльності римлян, пропагували ідеї соціальної і політичної гармонії, інтеграції общини, єдності й мобілізації всієї громадськості, набуваючи особливого значення під час військових дій та соціальних конфліктів. Життя римлянина складалося зі сприятливих (*dies fasti*) для роботи та несприятливих (*dies nefasti*) для будь-якої діяльності днів. Свята вважались несприятливими для роботи, адже їх присвячували богам. Завдяки таким «*feriae*» (вільні від роботи дні, періоди відпочинку, обов'язкового дозволя, присвячені богам) і «богів вшановано, що не є перешкодою для людських справ» [16, с. 315]. Святкові дні були релігійним обов'язком кожного римлянина, повинністю, настільки ж серйозною і важливою, як і робота. В імперському Римі

«обов'язкове» дозвілля, присвячене богам, мало чітке завдання — утримати владу і сформувати громадську думку, що позначилося на кількості організованих «видовищ». Якщо в республіканський період щороку влаштовувалися всенародні свята, які в середньому тривали 109 днів (Римські та Плебейські ігри, ігри Церери, Аполлона, Кібели, Флори, Тріумф Сулли, Сатурналії), то в період Імперії кількість святкових днів збільшувалася до 175. Змінилася й суспільна функція релігійних свят: їх власне сакральне значення зменшилося, поступаючись розважальному й видовищному.

До важливих форм організації дозвілля належали й значні події суспільного життя, які залучали до розваг масу городян. Так, під час відкриття Колізею народне свято тривало сто днів, завершення другої Дакійської війни відзначали 123 дні тощо. Багатоденні свята передбачали не лише ритуали вшанування Богів: Сатурналії, які збільшилися від одного дня у 217 р. до н. е. до семи днів за правління Доміціана, присвячувалися вшануванню богів лише в перший день, інші ж — «грудневій свободі» (Горацій). Подарунки, імпровізовані танці, оргії, азартні ігри, бенкети, пияцтва, гладіаторські бої змушували Горація і Плінія виїздити під час Сатурналії з Рима, а Сенеку — сподіватися на те, що ці розваги «не триватимуть вічно».

Різноманітність масового дозвілля, запропоновану імператорами народові, відображено у творах Светонія, котрий згадує про звичайні змагання колісниць четвіркою та парою; піші, кінні й морські битви; цькування диких тварин і змагання гладіаторів. Зокрема, він пише про видовища в роки правління Доміціана: «На квесторських іграх, які колись вийшли із звичаїв і тепер відроджені, він [Доміціан — прим. ред.] завжди був присутній сам і дозволяв народу вимагати ще дві пари гладіаторів з його власного училища... Показував він і морські битви і сам дивився на них... Він святкував і столітні ігри... на цьому святі, в день циркових змагань, він влаштував сто заїздів ... Запровадив він і потрібне змагання на честь Юпітера Капітолійського: музичне, кінне й гімнастичне... тут змагалися і в промовах латиною та грецькою» [14, с. 209].

Значних масштабів в імперську епоху набули й циркові видовища: так, під час ігор, влаштованих Августом, лише левів і пантер було вбито майже 3,5 тис.; на видовищах, ініційованих Траяном — 11 тис. тварин; іноді на поталу звірям кидали злочинців (Валерій Максим, II, 7, 13). На відкритті Колізею у 80 р. н. е. за один день загинули п'ять тисяч диких звірів, а за сто днів святкування — майже дев'ять тисяч [4, с. 56; 13, с. 204]. Увагу населення до циркових змагань привертала їх пишнота, можливість продемонструвати свої матеріальні статки, поспілкуватися, присутність на змаганнях знаті, розваги й пригощання після циркових вистав. Та особливо впливали циркові вистави на зміну політичних орієнтацій римських громадян. Якщо в республіканський період римляни брали активну участь

у політичному житті міста, то в епоху Імперії вони втратили право голосу і їх політична функція зведена нанівець. Запровадження в цирку чотирьох фракцій — білих, червоних, синіх і зелених — мало на меті створити ілюзію політичного значення народу. Дві фракції (сині — аристократи, зелені — народ) мали чітко визначені політичні відмінності, водночас червоні та сині, збурюючи полеміку й азарт у суспільстві, підтримували то привілейовані верстви населення, то простолюд. Саме ці «політичні» дебати надавали цирковим виставам найбільшої популярності серед римських видовищ [7, с. 277].

Бажання нового і надзвичайного найяскравіше виявилася в проведеному гладіаторських боїв, які з II ст. до н. е. належали до офіційних публічних розваг і влаштування яких покладалося на магістрів. І хоча первинна, обрядово-релігійна спрямованість ігор зберігалася й надалі (Цезар організував гладіаторські бої на честь свого батька та доньки Юлії, Август — зятя й помічника Агріппи), гладіаторські змагання набули поширення не як традиційний обряд, а як видовище, яке подобалося римлянам. Гладіаторські ігри мали привернути увагу громадськості й забезпечити перемогу кандидата на виборну посаду, внаслідок чого неодноразово запроваджувалися закони, які врегулювали правила проведення гладіаторських змагань [14, с. 209; 15, с. 87]. Приводом для влаштування видовища могли бути військові перемоги, урочисті державні події, бажання набути популярності серед населення, суто комерційні інтереси. Про популярність цих боїв серед римлян свідчило збільшення кількості їх учасників: у 65 р. до н. е. Цезар вивів на арену 246 осіб; у 106 р. Траян організував лише один бій, але в ньому брали участь близько десяти тисяч осіб; у 90 р. н. е. перед глядачами змагалися карлики й жінки [4, сс. 70, 103].

Аристократи римського суспільства, живучи в розкошах, створили небезпечний прецедент, формуючи суспільний ідеал багатства й накопичення життєвих благ, не докладаючи трудових зусиль, породжуючи цим у свідомості вільних громадян потяг до багатства і неробства. У скорботних елегіях Овідій закликав: «Глянь у рахунки за грища твої — пересвідчишся легко, Августе, скільки пішло коштів на вольності ті» [9, с. 204]. Відразу до праці настільки вкоринилася серед римських громадян, більшість яких жебракували, не маючи навіть даху над головою, що ідеальне життя сприймалося як стан бездіяльного блаженства, повністю звільненого від необхідності задовольняти будь-які фізичні потреби і дії. Народ, що звик до видовищ, розваг та ігор, уважав проведення часу у веселошах закономірним, єдино можливим і виправданим: «Ці порожні розваги стали для нього необхідними, і неробство розвинуло до них смак» [8, с. 111].

Водночас, тенденція стежити за особистим життям римлян, яке обмежувалось у період республіки патріархальними догмами і боротьбою з розкішшю, перетворилася в імперську добу на контроль за формами дозвілля. Особливу увагу влада приділяла об'єднанням

дозвілєвого типу: колегіям, гурткам й харчевням. Юлій Цезар забороняв їх діяльність, вважаючи колегії центром демократичної агітації. Нерон оголошував себе патроном таких об'єднань, сподіваючись на тотальний і ефективний контроль. Траян намагався всіляко обмежити колегіальну діяльність. Тиберій надсилав своїх *delatores*, вважаючи, що переважно в колегіях, гуртках і на бенкетах поширюються настрої незадоволення політикою уряду. Тацит писав про останнього: «Мені відомо, що на бенкетах та в дружніх бесідах обурюються цією надмірною розкішшю і вимагають покласти цьому край; але якби хтось видав з цією метою закон і визначив у ньому покарання, ті самі люди почали б галасувати, що руйнуються суспільні устої, що будь-якій видатній особі загрожує загибель і що ніхто не обезпечений від звинувачень» [16, с. 132–133].

Держава контролювала й культову діяльність своїх громадян, зокрема забороняючи (дозволяючи) вводити до пантеону нових богів. Зрештою, це призвело до повної неузгодженості народних обрядів, які побутували в масах, та офіційної релігії. Кульмінаційним етапом державної політики римських правителів стало обоготворення імператорів — поширення на них ритуалів релігійного культу.

Державні ідеї імперії найповніше втілилися в спорудженні будівель суто практичного призначення, зокрема й у сфері дозвілля. Звідси — активне будівництво форумів, терм, портиків, садів, у яких минало життя римлянина, насичене величезною численними обрядами і церемоніями, участь у яких була обов'язковою. Гімнасії, палестри, портики, терми, пташники, звіринці — це те, за допомогою чого римські громадяни намагалися утвердити своє соціальне становище в суспільстві. Пристрасть до надмірної розкоші в часи Імперії стала чи не єдиною ознакою належності особи до привілейованого класу. Не дивним є те, що за достатньо короткий термін публічні заклади, як і приватні житла верхівки римського суспільства, перетворилися на справжні музеї. Сформувався новий тип римлянина — приватний колекціонер. Проте пристрасть до предметів розкоші свідчила не про естетичні й інтелектуальні потреби, а пихатість і амбіції народу-переможця, не художні цінності предметів, а їх унікальність, оригінальність і екзотичність. Стосовно мистецтва римляни були невігласами, адже:

Інші майстерніш, ніж ти, виліватимуть статуї з міді,
З мармуру теж, я гадаю, різьбитимуть лица живії,
Краще в судах промовлятимуть, краще далеко від тебе
Викреслять сферу небесну і зір кругове обертання, —
Ти ж пам'ятай, громадянине римський, як правити світом, —
Будуть мистецтва твої: у мирі тримати народи,

Милувать щирих підданців і вкрай довойовувать гордых [2, с. 452].

Водночас, експансія елліністичної культури, внаслідок якої в античному Римі заповнили не лише твори мистецтва (статуї, картини, вази з дорогоцінного металу, золоті та срібні прикраси), а й іноземні художники, філософи, поети, діяльність котрих сприяла зацікавленню римлян художніми та мистецькими творами, були дієвим стимулом для розвитку дозвілля, насиченого естетичними й інтелектуальними насолодами.

Чи становило це основу для розвитку справжнього художнього смаку в римлян, у яких до завоювання Сіракуз у 212 р. до н. е. не було, згідно зі словами Плутарха, нічого красивого, привабливого й витонченого? [11, с. 396]. Відповідь на запитання — у формуванні нового соціально-психологічного типу особистості — римського інтелігента. Інтелігенція Риму об'єднувалася в *circulus* (букв. — гурток), прототипи сучасних клубів за інтересами для обговорення філософських, літературних проблем, питань політичного і державного значення. Формування римської інтелігенції (Марк Теренцій Варрон, Публій Корнелій Лентул, Марк Целій Руф, Марк Туллій Цицерон, Корнелій Непот, Гай Валерій Катулл, Лукрецій Кар та ін.) здійснювалося також під впливом грецької культури: еллініська логіка трансформувала римську думку, а опанування прийомів і методів інтелектуальної діяльності їхнього світу збагатило римську еліту. Проте інтелектуальній зрілості, досягнутій в останні дні існування Римської республіки, сприяли не лише грецькі запозичення, але й взаємопроникнення та синтез римської і грецької культур.

Ідеал *vir bonus*, модифікуючись, потребував від доблесного римлянина, окрім суто традиційних якостей, важливих для активного учасника життя *civitas — virtus, fortitudo, constantia, fides, pietas, dignitas, gravitas, auctoritas*, ще й освіченості, певних знань, здатності до самовдосконалення, що частково втілювалося в нових якостях — *urbanitas* і *humanitas*. Інтелектуальна еліта античного Риму своєрідністю побуту і культурою повсякденного життя намагалася дистанціюватися від аристократичної верхівки суспільства, що провела своє дозвілля в розвагах і неробстві. Так, Вергілій створив свої «Буколіки» в умовах сільського усамітнення, яке забезпечувало поету мудру безтурботність, духовний і розумовий спокій. Справжня інтелектуальна, духовна насолода, на думку Вергілія, є результатом поетичної медитації, наполегливих розумових пошуків істинності життя.

Потяг до спокійного щастя, миру і свободи душі відбито у творчості Горация, котрий намагався втілити свою життєву концепцію на подарованій Меценатом віллі в Сабіні. Критикуючи Августа за сприяння найганебнішим смакам неосвіченого плебсу, Гораций неодноразово зазначав, що народ очікував від вистав лише видовищ: від комедій — бійок, трагедій — розкішних тріумфальних процесій. Поет закликав цінувати сьогодніня (*carpe diem* — «живи сьогоднішнім

днем»), відмовитися від влади, надмірних розкошів, звернутися до інтелектуальної праці для свого духовного збагачення.

Якщо місто вважалося осередком непотрібних турбот, то сільське життя — прихистком від них і можливістю вільного отіум'у: «Де ти, жадане село! Чи колись, метушню ту забувши, То стародавній сувій розгорну, то, поринувши в мрії, Солодко в тіні здрімну, заколисаний тихим дозвіллям? Ну, а коли ж то на скромний мій стіл подаватимуть знову Біб, дорогий Піфагору, та зелень, присмачену салом? Ночі, вечері божественні! Вогнище тихе... Довкола — Я й мої друзі їмо» [3, с. 169].

Тобто інтелектуальний отіум потребував особливої атмосфери, відповідного стилю життя та навколишнього простору. Упевненість в інтелектуальній обраності, захоплення літературною діяльністю зумовили відмежування від буденних клопотів і матеріальних турбот. Життєві блага вважали екзистенційною даністю індивіда. Важливого значення в цьому дискурсі надавалось гідній старості, що супроводжувалося «дозвіллям з гідністю», вказуючи не лише на цивілізованість суспільства, а й на високий рівень естетизму буденності. Так, Пліній Молодший у своїх листах захоплено писав про ту насолоду, яку отримував у години дозвілля в Лаврентійському угідді: «...читаю або пишу, або навіть витрачаю час на догляд за тілом: адже воно підтримує душу... О правильне, чисте життя, о солодке, чесне дозвілля...!» [10, с. 18]. В одному з листів Пліній Молодший указував на бенкет «витончений і, водночас, помірний... прикрашений літературою». Філософія інтелектуальної учти протиставлялася лукуллівським бенкетам розкошуючих ледарів, не здатних до «високої» гри розуму.

Про зацікавленість філософією, науковою і літературною творчістю свідчило й те, що всередині I ст. набула популярності така форма дозвілля, як публічні читання, що сприяла залученню до інтелектуальної діяльності не лише мислителів, а й широкої читацької аудиторії. Згідно зі словами Ювенала, іноді публічні читання тривали не дні, а цілі тижні (зазвичай навесні та влітку). Бажання, щоб на святах в урочисті дні було якомога більше народу, зумовило поширення звичаю обдаровувати всіх присутніх. Наприкінці II ст. публічні читання занепали, участь у них припинила бути обов'язком, від якого кожен намагався звільнитись. Однак декламування поетичних творів створили основу для розвитку римської літератури та мистецтва красномовства.

Отже, здійснене дослідження дозволяє дійти певних висновків.

Ідеологію і систему цінностей римлянина визначав патріотизм, а ідеальним його зразком був мужній, витривалий, вірний державі, помірний у задоволеннях, дисциплінований громадянин. Головна спрямованість на економічну рівність формувала суспільну психологію, орієнтовану на помірність у споживанні й побуті як норму

життя. Це — трудова мораль людей бережливих і невибагливих, котрі цінують працю, осуджують розкоші й марнотратство. Відповідно, й дозвілля сприймалося як відпочинок від праці, день, присвячений божеству, насолода, безпечна для моральних цінностей (Вергілій, Георгіки).

Унаслідок завойовницьких дій на Сході й експансії грецької культури система цінностей римлян зазнала суттєвих змін. Сформувався новий тип особистості, суспільні функції якої зводилися не лише до політичної активності, виконання військових обов'язків і дотримання релігійних обрядів, але — і передусім — до різноманітних задовольень. Наслідком утрати стійких моральних принципів, адаптованих до завойовницької політики, які задовольнили б і окрему людину, і римське суспільство загалом, став культ насолоди й престижності, що яскраво засвідчили в трансформації змісту дозвілля.

Співіснування партикуляризму й універсалізму, характерне для багатьох сфер духовного життя, суперечності між офіційною ідеологією і реальною дійсністю, розлад між особистістю й державою, обов'язками і правами, колективізмом та індивідуалізмом, духом самопожертви і жагою до задовольень зумовили функціонування і розвиток дозвілля у двох взаємопов'язаних «просторах»: видовищному й інтелектуальному (Пліній Молодший: «заняття й неробство — діти дозвілля»). Видовищний *otium* став потужним інструментом політичного впливу на маси, засобом мобілізації та зайнятості. Видовище — це не просто масове дійство, це головна колективна насолода, на яку мали право піддані: єдина розкіш, доступна бідним верствам населення. Звідси — зведення змісту дозвілля до «хліба й видовищ», «грошей і насолоди», поступова втрата більшістю здатності сприймати дозвілля як засіб саморозвитку, самовдосконалення і культу ротовчості.

Для представників римської інтелігенції характерними були високий рівень освіченості, опанування складної інтелектуальної праці, та головне — самореалізація в інтелектуальній сфері діяльності. Відверте презирство до розкошів і багатства (матеріальні турботи декларувалися як екзистенційна даність і культивувація духовного життя індивіда) відіграло роль своєрідної семантичної дискусії, щоб повернути увагу громадськості до розуміння розкоші як складової високого духовного звучання — дружнього спілкування, інтелектуальної бесіди, літературних занять, інтелектуального *otium*. Однак для більшості населення запозичення римлянами *otium graecum* не мало інтроспективного, самозаглибленого суспільного спрямування, позбавлене почуття моральної відповідальності, воно потребувало лише зовнішньої, знівельованої оцінки, протилежно пропорційної індивідуально-духовному змісту культури.

Список літератури

1. Вергілій. Георгіки / Вергілій // Антична література : хрестоматія / [упоряд. О. І. Білецький]. — 2-ге вид. — К. : Рад. школа, 1968. — С. 433–437.
2. Вергілій. Енеїда / Вергілій // Антична література : хрестоматія / [упоряд. О. І. Білецький]. — 2-ге вид. — К. : Рад. школа, 1968. — С. 437–458.
3. Горацій. Твори / Квінт Флакк Горацій ; [пер. з лат. А. Содомори]. — К. : Дніпро, 1982. — 254 с.
4. Кассий Дион Коккейян. История кесарей. Книги LVII-LXIII «Истории римлян» / Дион Коккейян Кассий ; предисл., пер., коммент. В. Н. Талаха ; под ред. В. Н. Талаха и С. А. Куприенко. — К. : Видавець Купрієнко С. А., 2013. — 239 с.
5. Квашнин В. А. Законы о роскоши в Древнем Риме эпохи Пунических войн : монография / В. А. Квашнин. — Вологда : Русь, 2006. — 160 с.
6. Малые римские историки. Веллей Патеркул. Римская история. Анней Флор. Две книги Римских войн. Луций Ампейлий. Памятная книжица / изд. подгот. А. Немировским ; пер. с лат. — М. : Ладомир, 1995. — 387 с.
7. Марциал. Эпиграммы / Марк Валерий Марциал ; пер. Ф. Петровского. — Х. : Фолио ; М. : АСТ, 2000. — 448 с. — (Античная библиотека. Античная литература).
8. Монтескье Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескье ; общ. ред. и вступ. ст. М. П. Баскина ; примеч. Р. С. Миндлинной ; АН СССР, Ин-т философии. — М. : Госполитиздат, 1955. — 799 с.
9. Овідій. Любовні елегії. Мистецтво кохання. Скорботні елегії / Публій Овідій Назон ; перекл. А. Содомори. — К. : Основи, 1999. — 299 с.
10. Плиний Младший. Письма Плиния Младшего / Плиний Младший ; подгот. М. Е. Сергеенко, А. И. Доватур, В. С. Соколов. — 2-е изд. — М.-Л. : Наука, 1950. — 577 с.
11. Плутарх. Марцелл / Плутарх // Сравнительные жизнеописания : в 3 т. / подгот. : С. П. Маркиш, С. И. Соболевский ; отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. — М. : Акад. наук СССР, 1961. — С. 382–407.
12. Робер Ж.-Н. Рождение роскоши: Древний Рим в погоне за модой / Жан-Ноэль Робер ; пер. с франц. — М. : Новое литературное обозрение, 2004. — 400 с.
13. Светоний. Божественный Тит / Гай Светоний Транквилл ; пер. М. Гаспарова // Жизнь двенадцати цезарей. — М. : Наука, 1993. — С. 202–207.
14. Светоний. Домициан / Гай Светоний Транквилл ; пер. М. Гаспарова // Жизнь двенадцати цезарей. — М. : Наука, 1993. — С. 208–219.
15. Светоний. Тиберий / Гай Светоний Транквилл ; пер. М. Гаспарова // Жизнь двенадцати цезарей. — М. : Наука, 1993. — С. 74–100.
16. Тацит П. К. Анналы; Малые произведения. История / Публій Корнелій Тацит; [пер. с лат.] — М. : АСТ ; Ладомир, 2001. — 986 с. — (Классическая мысль).

Надійшла до редколегії 05.03.2014 р.